

УДК 94(494)«1930/1936»-054.72:929Коновалець
DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.61.2025.347313>

О. П. Реєнт

ORCID: 0000-0001-5141-7445

Інститут історії України НАН України

І. А. Коляда

ORCID: 0000-0002-3802-9082

*Український державний університет імені Михайла
Драгоманова*

Р. Р. Куцик

ORCID: 0000-0001-5631-9385

Київський столичний університет імені Бориса Грінченка

O. Reient

Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine

I. Kolyada

Dragomanov Ukrainian State University

R. Kutsyk

Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

**ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ЄВГЕНА
КОНОВАЛЬЦЯ ТА ЙОГО СІМ'Ї:
ЖЕНЕВСЬКИЙ ПЕРІОД (1930–1936 рр.)**

*To the History of the Everyday Life of Yevhen Konovalets
and His Family: The Geneva Period (1930–1936)*

Статтю присвячено висвітленню малодослідженого аспекту біографії Євгена Коновальця — повсякденному життю його родини в 1930–1936 рр. На основі широкої джерельної бази, яка включає спогади, листування, щоденники та діловодну документацію, розглянуто побутові умови, характер взаємин у родині, дозвілля, морально-психологічний стан Є. Коновальця, його взаємодію з оточенням та реакцію на політичні виклики. Окрему увагу приділено ролі дружини Ольги Коновалець, яка, поєднуючи домашню роботу з професійною діяльністю, організовувала побут родини в умовах еміграційного життя та матеріальних труднощів. У статті розкрито, як політичний тиск з боку урядів Польщі, СРСР та кантону Женев створював для Є. Коновальця та його родини серйозні побутові й моральні проблеми, змушуючи шукати нове безпечне місце проживання, що згодом призвело до переїзду в Італію.

Ключові слова: Євген Коновалець, Ольга Коновалець, Юрій Коновалець, повсякденне життя, приватне життя, побут, дозвілля, міжособистісні стосунки, морально-психологічний стан, Женева, Швейцарія.

This article explores the everyday life of Yevhen Konovalets and his family during their political exile, specifically their residence in Geneva between 1930 and 1936. The relevance of this study stems from the need to reconsider the role of prominent figures in the Ukrainian national liberation movement. Against the backdrop of the ongoing Russian-Ukrainian war and Russian propaganda's attempts to falsify Ukraine's historical past, examination of such aspects serves as an important tool for deconstructing historical myths and strengthening national memory. The scientific novelty of this research lies in its comprehensive focus on a previously underexplored dimension — the private and daily life of Yevhen Konovalets and his family in Switzerland. Until now, most studies have primarily addressed his military and political activities, while the «human dimension» has remained at the margins of historical attention. This article fills that gap and moves beyond traditional political interpretations by portraying Konovalets not only as a political figure but also as an individual with daily concerns, vulnerabilities, habits, and a complex private life. The aim of the study is to illuminate the living conditions, interpersonal relationships (with family, friends, and colleagues), forms of leisure, general moral and psychological state, and the impact of political activity on the Konovalets family's life, drawing on a wide range of sources including memoirs, correspondence, contemporaries' diaries, and administrative documents. The methodology is grounded in a microhistorical approach combined with interdisciplinary practices from new social history and the history of everyday life. The article concludes that Yevhen Konovalets's everyday life and that of his family were organically integrated into the broader framework of the liberation struggle, while the private sphere served as a source of moral support and ideological resilience for the leader. A pivotal role in establishing a stable daily life in Geneva was played by his wife, Olha Konovalets, who successfully balanced the responsibilities of homemaker, mother, university library employee, and active participant in Ukrainian émigré public life. The Konovalets family's time in Switzerland was marked by numerous difficulties stemming from constant pressure exerted by the governments of Poland, the USSR, and the canton of Geneva. Despite Yevhen Konovalets's efforts to ensure at least minimal stability and security for his family, he faced ongoing threats of eviction, police surveillance, smear campaigns, and legal challenges concerning residency rights. These circumstances negatively affected not only his political activities but also his moral and psychological well-being, compelling him to lead a modest, frugal existence, constrained by limited resources and constantly dependent on external conditions beyond his control. Nevertheless, despite numerous political and everyday challenges, Yevhen Konovalets retained qualities of humanity, modesty, sensitivity, and empathy. He remained open to interaction, particularly with young people, and displayed a rare capacity to combine strategic thinking with subtle understanding of human vulnerability. Ultimately, due to intensified political pressure

from Polish, Soviet, and Geneva authorities — who actively pursued his expulsion from Switzerland—and in an effort to establish a more stable private life, the Konovalts family was compelled to relocate to Italy.

Keywords: Yevhen Konovalts, Olha Konovalts, Yurii Konovalts, everyday life, private life, domestic life, leisure, interpersonal relationships, moral and psychological state, Geneva, Switzerland.

В умовах сучасної російсько-української війни в українській суспільній та історичній думці утвердився власний пантеон національних героїв, життя й діяльність яких активно впливали на хід подій минулого.

Особливо зріс інтерес до життєвого шляху та громадсько-політичної діяльності тих видатних діячів, активність яких припала на складний період в історії України першої половини ХХ ст. — добу Української національно-демократичної революції (1917–1921 рр.) та національно-визвольної боротьби в міжвоєнний період (1921–1939 рр.). Саме до такої плеяди тогочасних військово-політичних діячів належить постать Є. Коновальця, більша частина життя якого присвячена боротьбі за Українську державність: спочатку як командира військової формації Січових стрільців у складі армії Української Народної Республіки, а вже згодом — як очільника Української військової організації (далі — УВО) та Організації українських націоналістів (далі — ОУН). Державницька позиція, побудована виключно на засадах самостійництва, й пов'язана з нею активна політична діяльність забезпечили Є. Коновальцю популярність та авторитет як серед сучасників, так і серед дослідників. Це засвідчують численні спогади та сотні наукових досліджень.

У сучасних реаліях повномасштабної агресії РФ проти України (яка триває з 22 лютого 2022 р.) вивчення біографії Є. Коновальця не втрачає актуальності, адже путінський режим, фальсифікуючи факти історичного минулого України, намагається спотворити історичну пам'ять, дискредитувати відомих діячів українського національного руху ХХ ст. і нав'язати власний пантеон «національних героїв». Чи не найпоказовішим прикладом цього є те, що російська окупаційна влада 7 липня 2022 р. встановила в українському місті Мелітополі пам'ятник радянському агенту Павлу Судоплатову¹, який, виконуючи наказ сталінського керівництва, вбив Є. Коновальця.

Отже, неупереджене дослідження особистості Є. Коновальця, особливо приватного та повсякденного життя його сім'ї, є одним із важливих інструментів подолання інформаційних маніпуляцій та розвінчування радянсько-російських міфів про історичне минуле України, про український самостійницький рух у ХХ ст. та його визначних очільників.

¹ П. Судоплатов був уродженцем Мелітополя. Детальніше про встановлення пам'ятника дивись у: «Героїзація насильства». Кому окупанти встановлюють пам'ятники в захопленому Мелітополі? // Радіо Свобода. 24 листопада 2022. URL: <https://salo.li/AAb00ab>

Сучасна українська історіографія складається з десятків праць, присвячених постаті Є. Коновальця. Найдосліджуванішими є військово-політичні аспекти біографії. В історіографічному доробку ми умовно виділяємо три ключові теми, які перебувають у центрі уваги дослідників: 1) роль Є. Коновальця у суспільно-політичному житті українського народу початку ХХ ст. та його участь в Українській революції 1917–1921 рр. (Хома, І. 2018; Хома, І. 2020а; Хома, І. 2020b; Хома, І. 2021; Шевченко, М. 2021; Науменко, К. 2006; Ковальчук, М. 2010; Надурак, Н. 2021); 2) діяльність УВО та ОУН (Ковальчук, М. 2006; Дарованець, О. 2007; Галайко, Б. 2009; Гаврилів, І. 2004; Сватко, Я. 2006); 3) обставини вбивства Є. Коновальця радянським спецагентом у Роттердамі (Дерев'яний, І. 2006; Рева, Н. 2011; Кучерук, О. 2011; Кучерук, О. 2024; Черченко, Ю. 2024; Ковальчук, М. 2024).

Попри таку численну історіографію, мало вивченим залишається повсякденне життя Є. Коновальця та його сім'ї. Лише кілька сучасних наукових праць частково висвітлюють цю проблематику. Так, деяким аспектам подружнього життя Є. Коновальця та О. Коновалець присвячена робота історикині О. Бежук (Бежук, О. 2015). Серед найновіших наукових досліджень, звертаємо увагу на статтю І. Коляди та Р. Куцика (Коляда, І. & Куцик, Р. 2022а), присвячену особливостям кореляції приватного життя з політичною діяльністю «Полковника»¹ у 1920-х рр. Окремі деталі висвітлено також у науково-популярних біографічних розвідках (Дерев'яний, І. 2013; Хома, І. 2016; Коляда, І. & Куцик, Р. 2022b).

*Джерельною базою дослідження є документи особового походження*². Серед опрацьованих матеріалів, варто відзначити спогади О. Питляра (Питляр, О. 1974), О. Бойкова (Бойков, О. 1974), А. Мельника (Кучерук, О. & Черченко, Ю., упоряд. 2011), О. Коновалець³ та О. Кузьмович (Кузьмович, О. 1980; Кузьмович, О. 2000). Значний обсяг інформації про повсякдення сім'ї Коновальців за 1930–1936 рр. містять щоденникові записи Є. Бачини-Бачинського (Бачина-Бачинський, Є. 1974). Ще однією групою джерел особового походження є листи Є. Коновальця, де висвітлюються труднощі, пов'язані з отриманням дозволу проживати в кантоні Женеві. В контексті зазначеної проблеми, корисними також були матеріали діловодної документації, представлені офіційними розпорядженнями та листами місцевого департаменту юстиції й поліції (Маковецький, Я. 1974).

¹ Саме так часто називали Є. Коновальця друзі та колеги. Тут і надалі, з метою уникнення тавтології, прізвисько «Полковник» використовується як синонім до офіційного імені та прізвища Є. Коновальця.

² Значний масив цих матеріалів наведено в праці Євген Коновалець та його доба / ред. Крицай О., Шах О., Зінкевич О. та ін. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця, 1974.

³ У роботі подаються цитати зі спогадів О. Коновалець за працюю: Бежук О. Ольга та Євген Коновалець: взаємозумовленість фемінного та маскулінного. Наукові записки Національного університету «Острозька академія. Серія «Гендерні дослідження». 2015. № 1. С. 3–9.

Методологічною основою дослідження є мікроісторичний підхід, що дав змогу зосередитися на аналізі повсякденного життя Є. Коновальця та його родини як окремого випадку, репрезентативного для розуміння ширших суспільно-історичних процесів української еміграції міжвоєнної доби. Такий підхід дав змогу інтегрувати приватне життя в контекст «великої» історії. У рамках роботи також застосовано міждисциплінарні підходи, характерні для «нової соціальної історії» та історії повсякденності, які поєднують інструменти історичного, культурологічного, соціологічного й антропологічного аналізу. Використання різних наукових підходів дало змогу вийти за межі традиційної політичної історії та розглянути життя Є. Коновальця і його сім'ї як багатогранний соціокультурний феномен.

У контексті методології дослідження варто коротко окреслити, що таке «повсякдення». Інтенсивні історичні дослідження в цьому напрямі насамперед пов'язані зі становленням у ХХ ст. славнозвісної французької школи «Анналів» та формуванням такого нового напрямку історіографії як «нова соціальна історія», одним із головних об'єктів вивчення яких і стали різні аспекти повсякденного життя. На сьогодні існують різні підходи до визначення змісту поняття «повсякденність». «Більшість авторів, — зазначає українська дослідниця О. Коляструк, — котрі пишуть про повсякдення, не пояснюють свого об'єкту дослідження, ототожнюючи її зі звичайним щоденним життям, способом / трибом життя, з тим, що роблять зазвичай люди, з побутом, з приватним життям, неофіційною / непублічною сферою буття тощо, тобто йдеться про різні сторони «життєвого світу» людини» (Коляструк, О. 2009, с. 8).

Попри розбіжності в тлумаченнях поняття «повсякдення», у вітчизняній і зарубіжній науці зазвичай виділяють три ключові групи, що стосуються цієї проблематики: 1) макро- і мікросередовище (природа, країна, місто, село, помешкання); 2) людське тіло й турботи про його біологічні та соціокультурні функції (харчування, фізичне здоров'я, особиста гігієна, одяг, освіта, медицина); 3) дозвілля (ігри, розваги, громадські й сімейні свята, обряди тощо) (Коляструк, О. 2009, с. 14).

Таким чином, зважаючи на сучасні підходи та наявний обсяг джерел, *метою дослідження є висвітлити такі аспекти повсякденного життя родини Є. Коновальця як побутові умови проживання, міжособистісні стосунки (сім'я, родичі, друзі, колеги), форми дозвілля та загальний морально-психологічний стан.*

У 1923–1930 рр. постійним місцем проживання Є. Коновальця та його сім'ї було м. Берлін — на той час столиця Веймарської Республіки, утвореної 1918 р. внаслідок розпаду Німецької імперії. В ці роки відбулася низка політичних подій, які суттєво вплинули на подальше життя подружжя Коновальців. У складних умовах повоєнних реалій, коли українські землі було

поділено між сусідніми державами, національну боротьбу можливо було вести лише нелегально — в підпіллі. Тому в другій половині 1920 р. на Галичині склались організаційні засади до створення нової нелегальної революційно-політичної формації, відомої як Українська військова організація (спочатку була відома під назвою «Воля» та Військова організація). Її очолив Є. Коновалець (Детальніше про утворення та діяльність УВО дивись у: Дарованець, О. 2007; Галайко, Б. 2009; Ковальчук, М. 2006).

Водночас УВО не була вінцем політичного проєкту, про який мріяв «Полковник». Він прагнув створити потужну організацію, яка б окрім збройно-революційного спротиву вела ідейно-політичну роботу серед найширших кіл українства, протидіяла проявам опортунізму (конформізму), сприяла зміцненню національно-патріотичних почуттів, громадянської активності та готовності до революційної боротьби молодшої генерації українців, а також вела активну пропаганду серед міжнародної спільноти, щоб актуалізувати українське питання й поширювати правду про репресивну політику польської та радянської влад щодо українського народу.

Усвідомлюючи важливість і практичну необхідність подібної структури, Є. Коновалець прагнув об'єднати всі націоналістичні українські організації в одну. Як наслідок, 29 січня — 3 лютого 1929 р. у Відні відбувся Перший Конгрес українських націоналістів, на якому було утворено об'єднану Організацію українських націоналістів (ОУН). Є. Коновалець очолив керівний орган організації — Провід українських націоналістів (ПУН). Доволі швидко ОУН стала найпотужнішою націоналістичною організацією українського самостійницького руху (Детальніше про утворення та діяльність ОУН дивись у: Гаврилів, І. 2004; Кентій, А. 1998; Мірчук, П. 1968; Сватко, Я. 2006).

Зауважимо, що серед форм діяльності оунівці часто використовували радикальні методи, зокрема, революційно-терористичні акти на кшталт замовних політичних убивств (атентати). Беззаперечно, такі методи боротьби негативно позначалися на загальному образі українського національного руху та його лідерів серед міжнародної громадськості. Подібні політичні акції ставали предметом політичних спекуляцій з боку Польщі та Радянського Союзу. Уряди цих країн робили все можливе, щоб дискредитувати членів ОУН в очах як українського народу, так і міжнародної спільноти. Ба більше, радянські спецслужби докладали чимало зусиль, щоб залучити в оунівське середовище власних агентів, які б змогли передавати інформацію про діяльність організації та її членів як на українських землях, так і за кордоном. Окрім того, вони розробляли спецоперації з ліквідації головних членів ОУН, особливо її провідника Є. Коновальця.

Наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. у країнах Європи значно загострилося соціально-економічне й суспільно-політичне становище. Велика депресія, яка розпочалася 1929 р., негативно впливала на розвиток і стан

економіки багатьох європейських країн. Особливо відчутними її наслідки стали для Веймарської Республіки. В середині німецького суспільства дедалі більше накопичувалася соціальна напруга, зумовлена не тільки кризовим станом економіки і зростанням безробіття, але й усе більшим невдоволенням підсумками Першої світової війни, політикою принижень країн-переможців щодо Німеччини, яка зазнала поразки. Як наслідок, у країні активізувався націонал-соціалістичний рух, який не визнавав умов Версальського договору та сповідував ідею німецького реваншизму.

В ті самі роки польська влада розгорнула активну інформаційну кампанію дискредитації українського національно-визвольного руху. Як зазначив український публіцист, громадський діяч, член Крайової ексекютиви ОУН на західноукраїнських землях Осип Бойдуник, у польських засобах масової інформації звучали систематичні звинувачування проти УВО та ОУН, будцімто їхня діяльність є прямою «агентурною роботою», яку інспірують німці, щоб послабити внутрішнє та міжнародне становище Польщі (Бойдуник, О. 1974, с. 372). В пересічного українського читача та слухача радіомовлення могло скластися хибне враження, що обидві організації є лише маріонеткою в руках німецької влади й не мають стосунку до захисту інтересів українського народу.

Отже, загальна політична ситуація в Європі, наростання ідей реваншизму в Німеччині та постійні звинувачування з боку польської влади в тому, що українські націоналісти є політичними маріонетками німецького уряду, змусили Є. Коновальця подбати про зміну місця постійного проживання. Серед багатьох країн Європи він обрав нейтральну Швейцарію. В листі від 20 березня 1930 р. до довіреної особи УВО в Канаді Івана Рурика Є. Коновалець мотивував рішення і вибір так: «Як бачите, Товаришу Рурік, я вже в Женеві. Приїхав сюди недавно. Можливо, що в зв'язку з моїм переїздом начнуть різні плітки, чому саме я виїхав з Німеччини, і для того подаю до Вашого відома і орієнтації, що мій переїзд був спланований уже давно, і то з Німеччини до якоїсь нейтральної країни, ще тоді, коли польська преса зачала була проти нас кампанію, мов би то я на службі у німців, а сама УВО є нічим іншим, як німецькою експозитурою. З уваги на мій виїзд до Америки цей мій переїзд мусів бути на деякий час відложений. Після мого повороту я мусів ще деякий час залишитися, щоб поліквідувати всі біжучі справи, як теж поставити на ноги акцію в Америці і Канаді. Закінчивши все те, я переїхав у Женеву. Як довго тут залишусь, не знаю. На кожний випадок думаю, що з нейтрального ґрунту краще нам організувати нашу визвольну акцію» (Бойдуник, О. 1974, с. 373).

Отже, Є. Коновалець не тільки пояснив причини переїзду саме до Швейцарії, але й окреслив можливі перспективи такої зміни. Женева була одним із головних еміграційних осередків Європи й центром міжнародної диплома-

тії. Тут розташовувалася штаб-квартира Ліги Націй і зосереджувалися центри мас-медіа багатьох країн світу. Тому таке середовище мало бути сприятливішим для актуалізації українського питання серед міжнародної спільноти.

Уперше Є. Коновалець та його сім'я відвідали Женеву 24 серпня 1929 р. Тоді вони всі разом поверталися з Канади та США, куди «Полковник» їздив установлювати контакти з тамтешньою діаспорою, розбудовувати місцеві українські національні осередки, а також отримувати матеріальну підтримку для видавничої й політичної діяльності. Оскільки в Женеві Коновальці нікого не знали, то, за проханням давнього знайомого з часів національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., колишнього міністра закордонних справ ЗУНР, редактора газети «Діло», Василя Панейка, їх особисто зустрів засновник Українського женецького клубу та офіційний представник Української автокефальної православної церкви у Західній Європі Євген Бачинський (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 701).

О 20:15 Коновальці прибули потягом з Парижа до Женеви. Є. Бачинський легко всіх упізнав. До того ж попередньо його проінформували, що їхній п'ятирічний син Юрій матиме на нозі перев'язку через незначну рану, отриману під час поїздки. В спогадах Є. Бачинський дуже позитивно відгукувався про першу зустріч з Є. Коновальцем і його сім'єю: «Ми відразу відчули один до одного приязнь. Це дійсно дуже мила родина. Зрештою, я вже не мало чув про цього бойового полковника Січових Стрільців. Він молодший за мене на декілька років, але виглядає старшим. Дійсно багато перетерпів під час війни та революції» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 701).

Зупинилися Коновальці в Женеві на 7 днів у одному з місцевих пансіонів. За цей час Є. Коновалець і Є. Бачинський заприятелювали. Згодом ці взаємини переростуть у дружбу й між їхніми сім'ями. Тоді, гостюючи один в одного, вони бачилися майже щоденно. Під час цих зустрічей ішлося не тільки про громадсько-політичні справи, але й про особисте життя, зокрема Є. Коновалець цікавився у Є. Бачинського, чи радив би він йому влаштуватися у Женеві. Ймовірно, що це питання порушували не раз, адже перед від'їздом 31 серпня до Німеччини Коновальці запевнили нового товариша, що, коли все буде гаразд, постараються чимскоріше приїхати до Швейцарії (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 702). Припускаємо, що саме ці 10 днів у Женеві стали вирішальними в тому, що Є. Коновалець вирішив переїхати жити до Женеви разом з родиною.

Отже, 2 березня 1930 р. Є. Коновалець та його сім'я остаточно переїхали мешкати до Женеви. Зустрів їх, як і було попередньо домовлено, Є. Бачинський. Тимчасово Коновальці зупинились у місцевому пансіоні Рупп на вулиці рю д'Італі (Rue d'Italie), 9. 4 березня 1930 р. Коновальці дружно завітали в гості до Є. Бачинського, який разом з дружиною жив неподалік по вул. рю

де ла Конфедерасіон (Rue de la Confédération), 3. Під час зустрічі Є. Коновалець і його дружина розповідали багато про себе, а також повідомили, що хочуть знайти на декілька місяців мебльоване помешкання. 10 березня під час чергової гостини Бачинські запропонували Коновальцям тимчасово переїхати до них, бо вони у власному будинку мали аж п'ять кімнат і без проблем одну з них могли б «відпустити в найми». Але з політичних міркувань та в цілях безпеки обох родин Є. Коновалець відмовився від такої щирої й дружньої пропозиції (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 704).

За час проживання в Женеві взаємини родини Коновальців із Бачинськими стали значно тіснішими. Останні неодноразово допомагали їм вирішувати різні справи, як політичних, так і побутових. Обидві сім'ї часто гостювали одна в одній й за філіжанкою чаю розмовляли на різні теми. Такі миті дозволяли дуже цінував Є. Коновалець. Про це свідчать численні нотатки в щоденнику Є. Бачинського, який лише за 1930–1931 рр. описав понад десяток таких відвідин: «20.04.1930. Великдень. Був я з пасхальною візитом у Коновальців. Він був дуже задоволений і згадував, як то було в Україні на Великодні свята ... 27.12.1931. Були з дружиною в Коновальців ціле пополудне й увечері. Багато про все говорили. Вони до нас ставляться як до певних і щирих друзів, які не зрадять, хоч і незалежні в своїх поглядах» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 706, 719).

Безперечно, активна політична діяльність, а головне пов'язані з нею особисті ризики та небезпеки, зокрема для членів родини, створювали значні складнощі для налагодження нормального приватного життя Є. Коновальця. Щодо цього Орест Питляр, який у першій половині 1930-х рр. був студентом Женевського університету, головою женевського відділу ОУН та одночасно виконував особисті доручення Є. Коновальця, зауважував: «полковник Коновалець, провідник і революційний діяч, мав також — чи намагався мати — власне приватне особисте життя... Коли я говорю про приватне життя Полковника, я не хочу сказати, що це було нормальне, спокійне, впорядковане життя. Ні, такого життя українські революціонери не мали навіть на еміграції» (Питляр, О. 1974, с. 747–748).

Побут родини Коновальців у Женеві не вирізнявся якоюсь розкішшю і завжди був скромним та ощадливим, адже значна частина коштів витрачалася на потреби політичної боротьби, зокрема видання агітаційної продукції, влаштування різних політичних акцій та заходів, організацію закордонних поїздок тощо. В одній зі щоденникових нотаток від 16 жовтня 1931 р. Є. Бачинський писав: «Прийшли Євген і Оля Коновальці, щоб відвідати мою хвору дружину і подякувати за її допомогу для них. Принесли квіти й гроші, які були для них витрачені. Скаржилися, що не мають засобів до життя. А у нас думають, що Коновальці мають тисячі. В дійсності вони живуть дуже скромно і ощадно» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 718).

Оскільки Є. Коновалець значну частину часу приділяв політичним справам, хатнім господарством і домашніми клопотами переважно переймалася дружина Ольга. Дослідниця О. Бежук зазначає, що «пані Полковникова»¹ була уважною в побуті, завжди з нетерпінням чекала чоловіка та знала всі його вподобання: «На обід їв мало, скоро, нервово, алкоголю не пив майже ніколи, як ми були самі, тільки в товаристві. Дуже любив овочі, особливо яблука. Звик до них з молодечих літ, бо батьки в Зашкові мали гарний овочевий сад. Часто їв одне-два яблука ранком перед проходом. По обіді відпочивав коротко, читав... Часто вечорами читав досить довго. Його улюблена лектура — це були історичні твори, мемуари, біографії визначних людей. Деякі книжки ми читали рівночасно і ділилися думками і враженнями. До кіна і театру ми ходили дуже рідко. Музику любив, але не мав часу займатися нею. З відомих опер найбільше любив «Богему» Пуччіні» (цит. за: Бежук, О. 2015, с. 7).

Позитивно відгукувалися про О. Коновалець і сучасники. О. Питляр, частий гість у домі Коновальців, писав: «Пані Ольга, тоді молода, гарна з виду жінка, з енергійним обличчям, була не раз увічливою господинею для нас» (Питляр, О. 1974, с. 747).

Ведення хатнього господарства не було єдиною справою О. Коновалець. Усвідомлюючи необхідність додаткового заробітку для прожиття, вона паралельно працювала завідувачем слов'янського відділу в женеvській Університетській бібліотеці (Питляр, О. 1974, с. 747). «Пані Полковникова» також часто брала участь у різних заходах, які організовували чоловік та інші представники української еміграції. Так, 21 березня 1930 р. женеvський Український клуб у приміщенні місцевого готелю «Метрополь» провів задалегідь запланований вечір на честь Т. Шевченка, участь у якому брали не тільки українці, але й швейцарці. Є. Коновалець з міркувань безпеки не відвідав цього заходу. Натомість на вечірці була Ольга, котра своєю появою, як зауважував Є. Бачинський, справила надзвичайне враження: «Коли вона увійшла у супроводі В. Панейка, то це була ціла сенсація» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 704–705).

Траплялося, що саме О. Коновалець допомагала в слушний момент вирішити нагальні справи організації, очільником якої був її чоловік. Яскравим прикладом є ситуація, що сталася 1929 р. у Празі. Прибувши тоді до міста, Є. Коновалець попросив товариша О. Бойкова, який у 1929–1931 рр. виконував обов'язки особистого секретаря, зателефонувати до дружини, щоб вона негайно прислала на його адресу 5 тис. корон. Останній був вельми здивований таким проханням, адже ніколи не був особисто знайомий з «пані Полковниковою», а тут іще й потрібно було просити надіслати таку суму грошей. У підсумку, того ж таки дня справу грошей було вирішено. «Полковникова

¹ Саме так часто називали О. Коновалець її друзі та члени оунівського підпілля.

переслала телеграфічно, навіть не питаючись про якісь забезпечення», — зазначав у спогадах О. Бойків (Бойків, О. 1974, с. 630).

Є. Коновалець завжди шанобливо, з безмежною любов'ю ставився до дружини та надзвичайно цінував домашній затишок, який вона облаштувала. У спогадах про чоловіка О. Коновалець писала: «На останнім нашій помешканні в Женеві був садок, і в нім багато квітів. Мій чоловік, коли ходив ранком по ньому і бачив розцвілі рожі, зривав їх і сам укладав у маленькі вази або клав їх на столі в їдальні. Знав, що робить мені тим велику приємність» (Цит. за: Бежук, О. 2015, с. 6–7). Коли з'являвся вільний час, то «Полковник» перебирав на себе хатнє господарство, аби лише його дружина мала можливість перепочити і приділити особистий час улюбленій справі.

«Не меншою особливою ніжністю і постійною опікою оточив її вуйко Євген, чи як ми його звали у родині “вуйко Генко” у своїх повних неспокою, змін і кочовничого життя роках їхнього подружжя. Цей військовик, провідник УВО, підпільник і революціонер, побуваючи “вдома”, байдуже чи цей дім був у Берліні, Женеві чи Римі, виконував усі домашні праці, варив, полагджував закупи, опікувався сином, щоб лиш заощадити силу і час тендітній дружині і дати їй можливість піти на концерт, на оперу чи просто довше полежати», — згадувала племінниця (донька Олени Федак-Шепарович) Ольга Кузьмович (Кузьмович, О. 2000, с. 28).

1931 р. Коновальці переїхали жити в нове помешкання на третьому поверсі невеликого будинку в передмісті Сен-Жан (Saint-Jean). Саме житло було скромним і досить тісним. Цікавий факт про нову оселю залишив О. Питляр: «Пригадую, що старосвітська електрична “вінда” [ліфт. — Авт.] в цьому будинку раз-у-раз псувалася й затримувалася поміж поверхами» (Питляр, О. 1974, с. 748). Відзначимо, що разом з Коновальцями в цьому помешканні жила молодша сестра О. Коновалець Оксана Федак. Вона, як і її старша сестра, обожнювала музику, тому присвятила їй усе життя. Спочатку дівчина навчалась у класі фортепіано Львівського вищого музичного інституту імені М. Лисенка, а пізніше вступила до Женевського інституту музичної ритміки Емілія Жака-Далькроза (Баран, З. 2017, с. 226), після закінчення якого повернулася до рідного Львова й при Музичному інституті організувала школу ритмічних вправ для дошкільнят (Шах, С. 1955, с. 189). Відтак, завдяки навчанню у Женеві, О. Федак була єдиною тоді з близьких родичів, хто мав можливість безпосередньо спілкуватися з Коновальцями й разом з ними брати участь у різних зібраннях і заходах. Усі інші родинні контакти були дуже рідкісними та обмеженими, що було зумовлено заходами безпеки й конспірацією, яких мав дотримуватися Є. Коновалець.

Виховані в душі християнських чеснот Коновальці у повсякденні значну увагу приділяли релігійним святкам. Серед них особливе місце займав передвечір Різдва Христового — час, коли вся родина збиралася за одним

столом, у церкві правилася нічна літургія, а на дворі повсюди звучала коляда. Українська галицька еміграція старалася за можливості дотримуватися народних традицій і поза Україною. Таке святкування передвечір'я Різдва Христового відбулося 1932 р. в оселі родини Є. Бачинського. У дійстві участь брало лише довірене коло людей. Серед 26 запрошених гостей (представників Українського клубу, членів ОУН, викладачів та студентів), була присутня й уся сім'я Коновальців, а разом з ними — О. Федак. Як занотував у щоденнику господар гостини, для такої кількості осіб було уготовлено аж три стола, які «угиналися від їжі, напитків, все по закону і традиції, а головне по-вегетаріанське (за винятком заливної щуки)» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 720). Перед застіллям, як уповноважений УАПЦ Є. Бачинський прочитав Різдвяний тропар та кондак (богослужбові пісні), а «волиняки» заспівали кілька колядок у найкращих українських традиціях. Після цього всі дружно сіли вечеряти. В куті кімнати розташовувався сніп обмоченої соломи, відомий більше як «дідух». Різдвяний стіл був оформлений відповідно до старих галицьких звичаїв: «на сіні з часником розстелена скатертина, а до ніжок стола була прив'язана сокира» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 720). Під час десерту кожен розповідав про одну з найжахливіших подій, яку пережив у житті, зокрема, Є. Коновалець оповідав про воєнні часи. Спеціально для Ю. Коновальця, якому тоді було 8 років, гості заспівали колядки й запалили ялинку. Затягнулася вечір а ж до другої години ночі. Опісля всі розійшлися, а рештки їжі разом з пляшкою вина забрали з собою студенти (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 720).

Без сумніву, Різдвяна вечір а для всіх виявилася надзвичайно атмосферним дійством, сповненим спогадами про батьківщину, українські традиції та звичаї, що, зі свого боку, дуже позитивно позначилося на морально-психологічному стані кожного з гостей, особливо Є. Коновальця. «Полковник дуже сміявся [щодо скатертини на сіні та сокир на ніжках стола — авт.], але похвалив... Він саяв, як іменник, хоч його іменини, як і мої, 20 березня, на херсонських єпископів-мучеників. Всі були дуже задоволені...» — констатував Є. Бачинський у щоденнику (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 720).

Окрім традиційних релігійних святкувань, Коновальці інколи організували для себе невеликі оздоровчі відпустки. Найбільше «Полковник» любив їздити в гори. Про одну з таких відпусток на французькому курорті в Шамоні літом 1930 р. у щоденнику Є. Бачинський занотував: «11.07.1930. Були в нас Коновальці на чаї. Полковник чекає приїзду свого брата — прочанина з Лурду [у Франції — авт.], щоб разом поїхати на курорт у Шамоні в Горішній Савойї на цілий місяць і там підкріпити Юрка» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 707). Про цю ж відпустку згадує й О. Бойків: «По повороті до Женеви я проінформував полковника про розмови з д-ром Дмитром Левицьким. Найближчими днями приїхали до Женеви у зворотній дорозі

з Лурду кілька українських католицьких священників, з якими був брат полковника д-р Мирон Коновалець, а також д-р Григор Лужницький... Коновальці мусіли виїздити другого дня у відпустку, то вся «проща» припала на мою голову» (Бойків, О. 1974, с. 643).

Зазначимо, що, коли О. Бойків говорить про повернення до Женеви (Бойків, О. 1974, с. 642–643), то йдеться про його приїзд з Оксфорда (Велика Британія), де він як один із представників «Центрального Союзу Українського Студентства» брав участь у IX річному з'їзді «Міжнародної студентської помочі», який проходив 23–31 липня 1930 р.¹ Тож, зіставивши хронологічні дані, можемо припустити, що ця відпустка відбулась у першій декаді серпня 1930 р. Спогад О. Бойкова також засвідчує, що Коновальці все-таки поїхали на відпочинок без брата М. Коновальця.

Під час таких оздоровчих відпусток Є. Коновалець намагався присвятити весь час родині та уникати політичних справ. Принаймні, про це свідчать його відмови від зустрічей з тогочасними українськими діячами: «Коновальці були у відпустці, коли одного дня з Цюриху прийшла телеграма на мою адресу, підписана зовсім мені невідомим прізвищем. Телефонічно я сповістив Полковника і від нього довідався, що це псевдонім Михайла Матчака. У телеграмі він просив Полковника прибути до Цюриху на побачення. Полковник, заслухавши зміст телеграми, доручив повідомити Михайла Матчака, що його, Полковника, немає в Женеві. День по тому прийшов лист д-ра Дмитра Левицького, який у зворотній дорозі з Англії відвідав Італію, а тепер повертався додому. Він писав Полковникові: "...якщо хочете, можемо зустрінутися...". Він подавав місцевість та готель, в якому мав зупинитись. І в йому випадкові Полковник теж доручив мені відповісти, мовляв, його під цю пору нема в Женеві», — згадує О. Бойків (Бойків, О. 1974, с. 643).

Улітку 1930 р. також відбулася важлива подія в житті 6-ти річного Юрія Коновальця. Він уперше і єдиний раз відвідав українські землі й зміг ближче познайомитися з галицькою ріднею по материнській лінії (Федеками). О. Кузьмович щодо цього згадувала таке: «Літом 1930 року... прийшла радісна несподіванка. До нас приїхав Юрко "полковниченко", як називав його дідусь. Під фальшивим прізвищем і опікою посла Мілени Рудницької дістався він щасливо з Женеви до Ворохти, щоб перебути якийсь час з незнаною йому досі родиною. Передав він мені маленьку карточку, писану дрібним письмом: "Ольчику, вважай на Юрка — Г". Горда з цієї відповідальності я весь час пильно "вважала" на Юрка. Це був останній безпосередній зв'язок з вуйком Євгеном» (Кузьмович, О. 2000, с. 26).

На жаль, через брак джерельних свідчень точні дати перебування Ю. Коновальця у Ворохті невідомі. Цілком логічно припустити, що це відбулось у червні або в липні, адже, як свідчать сучасники, в першій дека-

¹ Міжнародна студентська конференція в Оксфорді // Діло. 1930. 8 серпня. Ч. 174. С. 4.

ді серпня Коновальці відпочивали на гірському курорті в Шамоні. Проте не виключаємо, що Є. Коновалець та О. Коновалець могли поїхати відпочивати в гори самі, а сина тим часом відправити до родини Федаків у Ворохту.

Ще однією сторінкою повсякдення Є. Коновальця в женеvський період було спілкування з українською молоддю, якому він приділяв особливу увагу й час. У конфлікті між молодшим і старшим поколінням «Полковник» заявляв, що він «там, де молоді», бо «без молоді не може бути революції» (Питляр, О. 1974, с. 750). Зазвичай Є. Коновалець запрошував молодих студентів до себе додому на гостину або ж надав перевагу особистому спілкуванню під час прогулянок і туристичних походів. Про одну з таких зустрічей в альпійських горах, які височіли над Женевою, згадував О. Питляр. У спогадах він зауважував, що вістка про особисту участь у поході «Полковника» викликала в нього неабиякі хвилювання, адже він не міг собі уявити, що на власні очі побачить «живого» «легендарного» командира УВО й голову Проводу ОУН, який серед галицького суспільства, особливо серед молоді був «оточений своєрідним романтичним німбом» (Питляр, О. 1974, с. 746–747).

Перша зустріч з Є. Коновальцем справила на О. Питляра неабияке враження: «І ось на другий день у неділю ранком ми збираємося на площі Рон-Пуен. Потім від трамвайної зупинки надійшов невисокого росту чоловік із спокійним усміхненим обличчям, невеличкими вусами — Євген Коновалець. Разом із ним була сестра його дружини, наша товаришка Оксана (“Ляля”) Федак. Ми привіталися. Враження в мене було якесь дивне. Я сподівався побачити когось із диктаторською позою (на подобу Муссоліні) або, принаймні, з конспіративно тасмничими манерами моїх власних товаришів і зверхників із підпілля. Тим часом, це була звичайна, скромна людина, що балакала з усіма по-товариськи і любила жартувати й “підтягати” своїх молодих компаньйонів» (Питляр, О. 1974, с. 747).

Таким чином, Є. Коновалець — легендарна особистість у тодішньої молоді, виявився досить привітним, компанійським, без будь-якої зверхності в спілкуванні з молоддю генерацією українців, які також обрали для себе складний, сповнений ризиків, шлях боротьби за волю України.

Водночас, така щирість і скромність «Полковника» змушувала молодих студентів переосмислити власні ідеалізовані уявлення про свого вожда та усвідомити, що «легендарний» командир УВО й голова Проводу ОУН був насамперед людиною з притаманними їй сильними рисами характеру та слабкостями: «Полковник Коновалець, як я казав уже, з вигляду й поведінки ніяк не нагадував “класичного” диктатора. Він не був політичним актором, замаскованим у студійованих позах. Він не був також тим “забронзованим”, по-візантійськи закоцублим героєм, яким його нині уявляють собі автори й слухачі промов на святкових академіях. Ні, він був людиною, хоч

винятково ідейною й сильною, але все ж таки з деякими людськими слабкостями», — згадував О. Питляр (Питляр, О. 1974, с.751).

Попри «руйнування» образу «диктатора», шанобливе ставлення молоді до Є. Коновальця тільки посилювалося: «...з його обличчя й постаті ми могли вичути справжню силу характеру, приховану під буденною скромністю. Ми думали: чи цей “звичайний” середнього віку чоловік (в наших молодих очах тоді “середній вік” був великим гріхом) міг командувати Осадним Корпусом Січових Стрільців, посилати бойовиків у небезпечні місії й творити підпільні організації? Чи ми самі послухали б його наказу без вагання? І ми знали з абсолютною певністю, що так — він міг і ми — послухали б» (Питляр, О. 1974, с. 747).

У спілкуванні зі студентською молоддю «Полковник» виявляв високий рівень ораторського мистецтва та «незрівнянний організаційний хист». Студенти слухали його промови захоплено. До розмов з молоддю долучалася й «Пані Полковникова». З цього приводу О. Бойків у спогадах згадував: «Не тільки студенти з захопленням слухали виклад Полковника, але й я, старший, був зачарований. Пані Коновалець, людина також з високою освітою, дуже вміло надавала гармонійності цій зустрічі з студентами. Коли ми вийшли з дому Коновальців, radoшам наших студентів від зустрічі не було меж» (Бойків, О. 1974, с. 641).

Водночас під час спілкування з молодими колегами Є. Коновалець прагнув уникати менторського й наставницького тону, намагаючись підтримувати їх у палких дискусіях на політичні чи ідеологічні теми. Він старався проявляти тактовність і поблажливість, критикуючи «лагідно»: «До наших молодечих слабостей, амбіцій і грішків він ставився з вибачливою, часом трохи насмішливою усмішкою. Кликав нас він: “Товаришу...” (такий то) і не раз дискутував з нами годинами на всілякі теоретичні теми, намагався спізнати нашу психіку й допомогти оформитися нашим молодим, запальним, але дещо нестійким характером. Він, хоч людина досить нервової вдачі, майже ніколи не сварив нас, а говорив з гумором, критикував нас лагідно й поблажливо...», — згадував О. Питляр (Питляр, О. 1974, с. 750).

Така поведінка «Полковника» викликала довіру та приязнь у молодих людей. Тому вони завжди без остраху зверталися до нього в політичних чи приватних справах, за потреби телефонували й були частими гостями в його будинку. За свідченнями сучасників, Є. Коновалець виявляв риси талановитого педагога — наставника молоді. Він з цікавістю прислуховувався до ідей молодих націоналістів та звертав увагу на їхній хист, відзначаючи найкращі вміння: «Полковник із зацікавленням прислухався до наших дуже амбітних і часом дещо “сретичних” (з пункту бачення ідеології ОУН) рефератів і сам забирав критичне слово в дискусіях. Було цікаво бачити, як у кожнім з нас він віднаходив те, що в нім було найцінніше — роботячість, фан-

тазію чи журналістичний хист, і намагався розвинути це найкраще власними порадами й критичними заувагами. Мені здається, що якби Полковник не був ніколи політичним, революційним і військовим діячем, він міг би стати прекрасним педагогом...» (Питляр, О. 1974, с. 750).

Є. Коновалець також з повагою ставився до особистих переживань молодих людей, виявляючи терпіння та «батьківську» турботу. В миті, коли під впливом матеріальних і психологічних труднощів студенти переживали зневіру та сумніви щодо перспектив української справи, «Полковник» перебрив на себе роль «батька-наставника» та прагнув морально підтримати їх словом, заохочуючи до дій. Про одну з таких ситуацій згадував О. Питляр, який висловив сумніви щодо практичної можливості революції, ідейності «організаційних бюрократів» та навіть щодо щирості самого Є. Коновальця. В цій ситуації «Полковник» запросив його до себе на спокійну та логічну розмову, в якій говорив з «розумінням» і «по-батьківськи» та «дав відповіді на всі сумніви — без сварки» (Питляр, О. 1974, с. 751).

Перебування Є. Коновальця біля осідку Ліги Націй суперечило інтересам польського й радянського урядів. Ще не минуло року після переїзду, як 17 грудня 1930 р. під час однієї з зустрічей з Є. Бачинським «Полковник» зауважував, що «Польща робить енергійні заходи аби його, як небезпечного терориста, “видалити” зі Швейцарії» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 710). Польський уряд розпочав інформаційну кампанію з дискредитації очільника ОУН. Восени 1931 р. швейцарські газети, за повідомленнями з Варшави, опублікували статті про те, що Є. Коновалець нібито отримує гроші від німців і співпрацює з А. Гітлером. Ці закиди зацікавили місцеву владу та поліцію, які почали дедалі більше збирати інформацію про «Полковника». Є. Бачинський згадував, що якимось, будучи на зборах Ліги Націй як представник Швейцарської телеграфної агенції, мав розмову зі знайомим інспектором женевської політичної поліції, капітаном Шофаром, який виявляв неабиякий інтерес до особистості Є. Коновальця, зокрема його цікавило, чому він вирішив переїхав жити на постійно до Женеви та чому ніколи особисто не приходив до Ліги Націй (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 716–718).

Інформаційні кампанії радянського та польського урядів проти Є. Коновальця тривали, що дедалі більше привертало увагу швейцарського уряду. В квітні 1932 р. кантональна влада вжила заходів, які б мали змусити Є. Коновальця залишити Женеву, але втрутився литовський амбасадор, адже «Полковник» вважався громадянином Литви й мав литовський паспорт. Справа про дозвіл жити в Женеві залишалася нерозв'язаною. Щодо цього 31 травня 1932 р. «Полковник» скаржився Бачинським, що має великі клопоти з місцевими адвокатами й урядовцями, зокрема з представниками столичного Берна. Наступного дня, під час чергової зустрічі з Є. Бачинським в одній із місцевих кав'ярень, Є. Коновалець, попри стійкість характеру та вміння стри-

мувати емоції, не зміг приховати стурбованості й розчарування ситуацією. Він скаржився на труднощі, які йому спричиняла федеральна влада Берна, а «ще більше на інтриги червоних у спілці з поляками в Женеві» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 721).

Проблема з проживанням у Швейцарії надзвичайно хвилювала Є. Коновальця. Вона негативно позначалася не тільки на його морально-психологічному стані, але й фізичному здоров'ї. У щоденнику 30 червня 1932 р. Є. Бачинський занотував: «Скільки це йому коштувало і коштує нервів, часу і грошей, не можете, каже [Є. Коновалець. — *Авт.*], собі уявити. — А потім постає питання: куди ж мені, нарешті, дітися, де знайти певне пристановище? Такого становища не мали жадні революціонер і за царської Росії. Тяжко мені, було дивитися на бідного Євгена Михайловича та слухати його слова... Змарнілий і нервовий. Скаржився, що живе як “бездомний бурлака”, як невідомо за яку кримінальну провину гнаний біженець... Справа дозволу мешкати в кантоні і женевській республіці й досі остаточно не вирішена. А тим часом він зовсім хворий і мусить лікуватися в Карлсбаді [Німеччина. — *Авт.*]» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 721–722).

В першій половині вересня 1932 р., після «карколомних» пригод і довгих розмов з федеральним прокурором, справа щодо перебування Коновальців у Женеві завершилася позитивним рішенням. Це не могло не радувати «Полковника», який нарешті трохи заспокоївся й навіть почав виношувати план можливого придбання невеликого будинку десь неподалік від Женеві, в якому б можна було усамітнитись і більш-менш налагодити сімейне життя. Про це свідчить щоденниковий запис Є. Бачинського від 10 вересня 1932 р.: «...сьогодні пішли вдвох до Коновальців... Почалися безконечні, як звичайно, розмови... Умовилися, що вони всі прийдуть до нас на новосілля на хутір в Аньєр пити чай із самовара. Полковникові захотілося також мати маєтність — хутірець, де він міг би на самоті відпочивати, без гостей, із самою природою. Каже, що іноді не має сил виносити сучасну дійсність» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 722–723).

23 жовтня 1932 р. Коновальці таки поїхали в гості до Бачинських на хутір Аньєр. Тут, у далечині від міської метушні та політичних інтриг, «Полковник» разом з сім'єю міг хоча б трохи відпочити та спокійно попиту чаю з самовара на веранді будинку або ж у тіні липи, яку посадив Є. Бачинський на пам'ять про матір (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 723–724). Відзначимо, що в Бачинських склалася така традиція, що кожен з відомих діячів, які приїжджали до них у гості на хутір, саджав тут на пам'ять власне деревце з табличкою, де було зазначено ім'я та дату. Свого часу це зробив і Симон Петлюра. Тому під час візиту 23 жовтня Є. Коновалець пообіцяв, що наступного разу, як приїде в гості, обов'язково викопав тут яму і посадить якесь деревце (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 723–724).

Обіцянку Є. Коновалець частково зміг виконати лише через два роки, 28 жовтня 1934 р., коли вкотре з сім'єю навідався у гості до Бачинських на хутір Аньєр. Щоб зафіксувати радісні миті гостини, О. Коновалець взяла з собою фотоапарат. Невід'ємною традицією цих зустрічей було чаювання під затишними липами. Згадуючи про це, Є. Бачинський у щоденнику писав: «Полковник каже, що ніколи в житті чай не смакував йому так добре, як сьогодні, навіть на війні. Він добре попівнів, копаючи, і це, власне, тому так смакувало. Вже пізно ввечері поїхали додому. Ми їх нагородили всякими легумінами [смаколиками. — *Авт.*] й квітами. Були задоволені. Полковник признався, що тепер розуміє, чому я волю жити й працювати на хуторі, а не в місті» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 731).

Слід зауважити, що тоді Є. Коновалець так і не посадив деревця, про що він пізніше жалкував і саркастично зауважував: «Бодай яму викопав минулого літа. Може це для себе» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 733).

Коновальцям так і не вдалося придбати власного окремого будинку-хуторця, як у Бачинських, але у вересні 1933 р. вони таки переїхали жити в нове помешкання по вул. Варембе (Rue de Varembe), 8 (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 724–725). Це була невеличка вілла, яку винаймало ОУН. На першому поверсі будинка розташовувалися їдальня, вітальня й кухня, а нагорі — кілька спалень і кімната канцелярії. «Полковник любив ту нову хату, яка була люксовою в порівнянні з його старим помешканням. Але, — як зауважує О. Питляр, — вона була не кращою від хати якого-небудь українського емігранта-заробітчанина в Новому Світі» (Питляр, О. 1974, с. 748).

На відміну від попереднього будинку, цей розташовувався набагато далі від центру міста та ще й достатньо ізольовано. Є. Бачинський, відвідуючи Коновальців під час новосілля, зауважував «Полковнику», що місце далеко від центру та є безлюдним, сусідів поряд немає, тому ворогам тут легко буде скоїти на нього замах і ніхто не зможе прийти на допомогу. Але на такі зауваги колеги Є. Коновалець лише посміхнувся та саркастично відповів, що «жєневська поліція з нього ока не спустить» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 724). У цьому контексті, слухними є зауваження О. Питляра: «Полковник ставився до цієї небезпеки з вояцькою, майже фаталістичною байдужістю...» (Питляр, О. 1974, с. 749).

Усе ж, з метою гарантувати певну безпеку разом з Коновальцями почергово проживали студенти О. Сокіл та О. Питляр, які частково виконували роль охоронців. Але цим увесь захист родини Є. Коновальця і його самого обмежувався. Варто додати, що «Полковник» не мав при собі зброї, «навіть поганенького револьвера», який би можна було використати під час нападу. Аби хоч якимось зарадити такій ситуації, Бачинські 28 жовтня 1933 р. дістали й привезли Коновальцям хорошого сторожового собаку (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 724–725).

Наступного року, 13 січня 1934 р., у щоденнику Є. Бачинський констатував, що «у Коновальців є два пси» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 726). До речі, детальний опис одного з них залишив О. Питляр, який указав не тільки породу, але й звички домашнього улюбленця: «Щойно десь у 1935 році¹, на настирливі вимоги близьких, Полковник купив для власної охорони великого пса-вовчура. Але пес мав, зрештою, дуже симпатичну й приязну до чужих людей вдачу. Його улюбленим захопленням було купатися у вуличних фонтанах і потім оббризкувати власного господаря й усіх стрічних холодним душем водяних крапель» (Питляр, О. 1974, с. 749).

Здавалося, що на новому місці життя сім'ї Коновальців у Женеві відносно нормалізувалось, але 1935 р. приніс нові-старі проблеми. Тиск польської та радянської влади й дипломатичних служб на швейцарський федеральний і женеvський кантональний уряди посилювався. Спочатку Є. Коновальця звинуватили в підготовці замаху на дипломатів, що перебували в Лізі Націй. Згодом з'явилися замовні статті. Одна з них мала заголовок: «Пане генеральний прокуроре, коли ви нарешті наважитесь виселити небезпечного шефа терористів Євгена Коновальця?» (Маковецький, Я. 1974, с. 757). Як наслідок, уже втретє було ініційовано заходи щодо заборони «Полковнику» та його сім'ї перебувати у Швейцарії на постійній основі.

Варто зазначити, що рішуче проти перебування Є. Коновальця в Женеві виступав місцевий політик, соціаліст Леон Ніколь. 1933 р. його, разом з іще трьома соціалістами, обрали до Державної ради Женеви (виконавчого органу, що складався з семи департаментів) та призначил на посаду голови департаменту юстиції й поліції (1933–1936 рр.). Крім цього, в 1934 і 1936 р. Л. Ніколь виконував функції президента женеvського уряду. Це був перший випадок в історії, коли в кантональному виконавчому органі Швейцарії більшість становили соціалісти. Л. Ніколь не приховував симпатії до комуністів і Радянського Союзу. Так, 1937 р., коли в Швейцарії було заборонено Комуністичну партію, він погодився на колективний вступ женеvських комуністів до кантональної Соціалістичної партії (СП). У лютому — березні 1939 р. він особисто їздив до Москви, яка посилила його політичну підтримку Радянського Союзу. Ба більше, менше, ніж через пів року після цього, Л. Ніколь публічно виправдав укладений між Німеччиною та СРСР пакт про ненапад. Саме через це у вересні 1939 р. його виключили з СП Швейцарії (Serutti, M. 2010). Така прорадянська позиція Л. Ніколя, який у 1933–1936 рр. зосередив у руках контроль на урядом і силовими структурами Женеви, й стала однією з головних причин, чому проти Є. Коновальця велись активні заходи, спрямовані на його «видалення» з кантону.

15 січня 1935 р. Департамент юстиції і поліції Женеви ухвалив рішення «видалити» Є. Коновальця зі Швейцарської Конфедерації на необмеже-

¹ О. Питляр у спогадах вказав, що Є. Коновалець придбав другого собаку не 1934, а 1935 р.

ний термін і заборонити йому повертатися, не маючи на це дозволу (Маковецький, Я. 1974, с. 757). Головними винуватцями такого рішення полковник справедливо вважав польську й більшовицьку влади. Так, у листі від 16 січня 1935 р, адресованому до Є. Онацького, В. Мартинця, Д. Андрієвського, Є. Ляховича й Р. Сушка, він писав: «Зроблено це без якого-небудь попереднього слідства або хоч би найменшого переслухання. Причин треба шукати в демарші або поляків, або червоних» (Маковецький, Я. 1974, с. 759). Зважаючи на обставини, 17 січня 1935 р Є. Коновалець змушений був поїхати до федерального уряду в Берн аби вкотре дати пояснення. Під час зустрічі остаточно з'ясувалося, що «донос» організували поляки, які звинувачували полковника Коновальця в терористичній діяльності й підготовці атентату на польського міністра закордонних справ Юзефа Бека (Маковецький, Я. 1974, с. 759).

На такі закиди Є. Коновалець навів кілька контраргументів, серед яких акцентував на планах облаштувати побутові умови для життя родини: «При цій нагоді хочу зазначити, що після корисного для мене полагодження 1932 р. наказу відносно мого видалення, я, після наради з моєю ріднею, в надії, що подібні випадки вже не будуть мати місця, рішив найняти помешкання та його умеблювати. Коли б у мене були подібні наміри, що їх підсовують мені у доносі поляки, то, безперечно, був би я не рішався закупувати меблі та влаштовувати себе на сталий побут. Я думаю, що саме це моє рішення — один із важних аргументів, які промовляють проти тих тенденцій, що їх хочуть підсунути мені поляки» (Маковецький, Я. 1974, с. 761).

Цього разу справу вдалося залагодити й уже 28 січня 1935 р. департамент юстиції та поліції Женеви видав постанову про відкликання попередньої ухвали щодо «видалення» (Маковецький, Я. 1974, с. 761). Відзначимо, що у вирішенні цього конфлікту знову допомогло заступництво литовського консула в Цюриху В. Сімона (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 734).

Незважаючи на цей успіх у протидії польській владі, Є. Коновалець чудово розумів, що така ситуація склалася не востаннє. В листі від 30 січня 1935 р. до українського діяча, журналіста, науковця, професора Вищого Східного інституту в Неаполі (з 1936 по 1940 р.), представника ОУН в Італії Євгена Онацького він писав: «Я думаю, що в скорому часі знову виникнуть нові труднощі для мене, так що в остаточному результаті я все таки буду примушений покинути тутешню країну. Стає руба питання, куди саме мені їхати, бо на ділі вже не багато країн залишається у Європі, які б хотіли дати мені право азилу ... Безперечно, на деякий час міг би я виїхати до вас [до Є. Онацького в Італію. — *Авт.*]. Одначе думаю, що й там не вдалося б мені довго задержатися, хіба що дійсно мій побут там у Вас я настільки законспірував би, що через недостачу просто точних відомостей, де я перебуваю, ворожі чинники не могли б почати проти мене своїх інтриг» (Маковецький, Я. 1974, с. 763).

Як бачимо, Є. Коновалець уже тоді твердо розумів, що питання його переїзду не забариться й Італія розглядалась як один із можливих варіантів для постійного осідку. Проте за таких обставин його найбільше турбувала родина й ті труднощі, які її членам доводилося переборювати. Особливо гострою на той час постала проблема надання належної освіти синові Юрія. В тому ж листі до Є. Онацького «Полковник» зауважував: «Зрештою, коли б це тільки про мене йшло, то, очевидно, справу можна було б легко налагодити. В мене є рідня (навчений власним досвідом, я тому дуже противний, щоб наші провідні члени входили в подружжя зв'язки), зокрема є в мене син, якого треба посилати до школи. Почав він учитися по-німецьки, відтак мусів перейти на французьку мову, через що в своїх студіях спізнився. Коли б тепер мусів починати науку ще в іншій мові, то це, безперечно, причинилося б до дальшого спізнення, при чому теж не було б певности, чи, наприклад, переїхавши до вас, ми могли б там довший час задержатися» (Маковецький, Я. 1974, с. 763–764).

Побоювання Є. Коновальця щодо подальших проблем із проживанням у Швейцарії були небезпідставними. 29 квітня 1935 р. департамент юстиції й поліції Женеви видав нове рішення про «видалення». 6 травня 1935 р. «Полковника» викликали до женевської поліції. В доносі зазначалося, що він і його прибічники готують у Женеві план атентату на міністрів інших держав. Після двогодинного допиту щодо Є. Коновальця склали і повідомили, що невдовзі він отримає відповідь (Маковецький, Я. 1974, с. 764). Стосовно нової справи з «видалення», Л. Ніколь в одній із відповідей литовському консулу писав, що «як міністр юстиції женевського кантону, він мусить за всяку ціну позбутися Коновальця, хоч би він був тепер ангелом» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 735).

Цього разу обставини були не на боці «Полковника». 14 травня 1935 р. він повідомив Провід ОУН, що старання щодо анулювання рішення про «видалення» не увінчалися успіхом, тому 16 числа він повинен покинути Женеву. При цьому Є. Коновалець зауважував, що таку ситуацію спровокував демарш радянської делегації при Лізі Націй. Не бажаючи миритися з таким, «Полковник» вирішив іще раз подати два рекурси (відклик до вищої інстанції проти постанови або присуду нижчої адміністративної чи судової інстанції): один до кантонального уряду щодо рішення про «видалення» взагалі, а другий — до федерального уряду щодо анулювання рішення кантонального уряду про його «видалення» з усієї території Швейцарії (Маковецький, Я. 1974, с. 765).

Поки справу розглядали, 16 травня 1935 р. Є. Коновалець тимчасово переїхав до Цюріха (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 735). Попри складність ситуації, він не збирався швидко здаватися. В листі від 20 травня 1935 р. до Є. Онацького «Полковник» писав, що боротиметься, щоб отримати доз-

віл жити якщо не в Женеві, то хоча б в іншому кантоні. Водночас він наголював, що ця боротьба ведеться не стільки за право проживати у Швейцарії, а скільки за те, щоб показати ворогам і політичним противникам власну силу волі, що «не зважаючи на їх інтриги, ми маємо такі сильні моральні основи, що з ними їм боротися не легко»¹.

Завдяки власній наполегливості у справі про «видалення» Є. Коновальцю все-таки вдалося досягти певного поступу: по-перше, дружині й сину надали тимчасове відтермінування на 6 місяців для впорядкування особистих справ (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 735–736); по-друге, до остаточного вирішення справи федеральний уряд дозволив йому залишитись у Швейцарії, окрім кантону Женеві (Маковецький, Я. 1974, с. 767).

26 червня 1935 р. Державна рада Женевського кантону видала чергове негативне рішення в справі про «видалення». Втім, Є. Коновалець продовжив бюрократичну боротьбу і 2 липня надіслав повторне оскарження до федерального департаменту юстиції й поліції в Берні. 10 липня 1935 р. «Полковник» отримав відповідь, що справу ще розглядають, тож він може залишатись у Швейцарії (Маковецький, Я. 1974, с. 767). Поки тривала бюрократична боротьба за право лишитися у Женеві, О. Коновалець разом із сином Юрієм 25 листопада 1935 р. переїхала в нове помешкання на периферії міста по вул. Шеман де Гранс (Chem. de Grange), 15 у муніципалітеті Шен-Бужрі (Chêne-Bougeries). Варто зазначити, що крім вирішення побутових справ, О. Коновалець писала кваліфікаційну роботу, щоб отримати атестат бібліотекаря. Тема її дослідження була присвячена драгоманівським та іншим революційним виданням, що виходили в Женеві в ХІХ ст. (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 737–738). Без сумніву, обставини впливали на її морально-психологічний стан і фізичне здоров'я. Є. Бачинський у щоденниковому записі від 15 лютого 1936 р. засвідчував: «Зустрінув паню Ольгу Коновалець на вулиці. Вона йшла з Публічної бібліотеки, де пише свою тезу... Вона дуже змарніла. До себе на Шеман де Гранс не запрошує, каже, що не влаштувалася» (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 738).

17 квітня 1936 р. з федерального департаменту юстиції й поліції в Берні прийшло остаточне рішення щодо справи з «видалення». Згідно з ним, Є. Коновальцю було заборонено залишатись у Швейцарії й він разом із сім'єю мав її покинути. Водночас, якщо раніше йшлося про його «видалення» як злочинця, то тепер, зважаючи на делікатність справи, політичний підтекст і особисте прохання «Полковника», федеральний уряд вирішив піти на поступки. Він погодився відкликати постанову про «видалення», але за умови, що Є. Коновалець і його сім'я добровільно покинуть Швейцарію й не приїжджатимуть на її територію без попереднього спеціального дозволу департаменту поліції. Як підтвердження цього вони мали напи-

¹ Центральний державний архів зарубіжної україніки. Ф. 75. Оп. 7. Спр. 1. Арк. 66.

сати особисту зобов'язальну заяву з підписами. На такі поступки погоди-лась і державна рада кантону Женеві (Маковецький, Я. 1974, с. 771–773). 24 квітня 1936 р. Є. Коновалець особисто прибув до Берна остаточно з'ясувати всі деталі. Після цього візиту 13 травня 1936 р. прийшла чергова відповідь з черговою відмовою в проханні дозволити проживати у Швейцарії. в листі також було подано попередній текст заяви про добровільний виїзд зі Швейцарії: «Оцим зобов'язуюся, в імені моїм і моєї родини, покинути Швайцарію і прохати окремого дозволу в поліційному відділі федерального департаменту юстиції і поліції в Берні, заки в майбутньому я мав би приїхати на швейцарську територію» (Маковецький, Я. 1974, с. 773). Урешті, 22 травня 1936 р. Є. Коновалець підписав офіційний текст заяви про добровільний виїзд зі Швейцарії й надіслав її до Берна разом із власним проханням надати йому дозвіл поїхати до Женеві для «ліквідації» домашнього господарства й вирішення особистих і родинних справ перед остаточною виїздом з країни. 25 травня 1936 р. прийшла позитивна відповідь, але з деяким обмеженням: він міг повернутися до міста лише на тиждень, з 26 травня по 1 червня 1936 р. Зрозуміло, що цього було недостатньо для вирішення всіх справ, тому Є. Коновалець негайно звернувся з повторним проханням збільшити термін перебування в Женеві ще на тиждень. Додаткове продовження таки було надано, але цього разу вже не від федерального департаменту юстиції й поліції, а від Женевського кантону, при цьому він іще й мав підписати зобов'язання, що за час перебування не вестиме політичної діяльності (Маковецький, Я. 1974, с. 773–776).

Отже, на цьому бюрократична боротьба Є. Коновальця за право проживати в нейтральній Швейцарії, яка тривала більше року, завершилася. Останнім невіршеним питанням було обрати новий осідок. Іще раніше Є. Коновалець розглядав як один із варіантів переїзд до Італії. Наполягав на цьому Є. Онацький, який не тільки представляв інтереси ОУН тут, але й мав добрі дипломатичні зв'язки з місцевими політичними колами. Отож, не маючи особливої альтернативи, «Полковник» вирішив разом із сім'єю перебратися до Італії. В листопаді 1936 р., владнавши всі справи в Женеві, Коновальці остаточно переїхали до Рима (Бачина-Бачинський, Є. 1974, с. 743). Допоміг їм із переїздом, як зазначав Андрій Мельник, давній приятель та італійський дипломат Енріко Інсабато (Кучерук, О. & Черченко, Ю., упоряд. 2011, с. 308). Так закінчився женецький період життя Є. Коновальця та його сім'ї.

Отже, переїзд Є. Коновальця та його родини до нейтральної Швейцарії був вимушеним кроком і обумовлювався загальною політичною ситуацією в Європі й у Німеччині на початку 1930-х рр., зокрема, маніпулюванням з боку польської влади громадською думкою щодо проницької орієнтації українського самостійницького руху та постійними звинуваченнями

на адресу українських націоналістів у тому, боуцїмто їм надавали фїнансову пїдтримку уряд і спецслужби Нїмеччини.

Женеувський перїод у життї родини Коновальцїв, який тривав у 1930–1936 рр., вїдзначався активною полїтичною дїяльнїстю й пов'язаними з нею особистими ризиками та небезпеками, що значно ускладнювали налагодження нормального особистого життя. Проте самовїдданїсть дружини О. Коновалець, яка, поєднуючи функцї домогосподарки, бїбліотекарки й активної учасницї еміграцїйного середовища, була уважною в побутї та, знаючи всї вподобання чоловіка, забезпечила родинї Коновальцїв максимальний за тих обставин комфорт. Є. Коновалець надзвичайно цїнував, як дружина облаштувала домашнїй затишок, і завжди ставився до неї шанобливо й з безмежною любов'ю.

У Женевї Коновальцї налагодили дружнї стосунки з родиною засновника Українського женеувського клубу та офїційного представника Української автокефальної православної церкви у Захїднїй Європї Є. Бачинського. Подружжя Бачинських, потоваришувавши з Коновальцями, неодноразово допомагало їм вирїшувати рїзні справи, як полїтичнї, так і побутовї.

Важливою частиною повсякденного життя сїм'ї Є. Коновальця було дозвїлля. Намагаючись зберегти духовну та культурну тяглиць з Батьківщиною, Коновальцї вїдзначали найбільшї релїгїйнї свята з дотриманням українських звичаїв і традицїй. Влаштування подїбних заходїв було одним із важливих факторїв впливу на духовне зростання сина Юрїя, а також української студентської молодї, яка обрала шлях боротьби за волю України й, не нарікаючи, долала разом зі старшими товаришами труднощї емігрантського життя. Окрїм вїдзначення релїгїйних свят, Коновальцї органїзовували для себе оздоровчї сїмейнї вїдпустки в горах або невеликї вїдпочинки на хуторї в подружжя Бачинських. Окремим видом дозвїлля Є. Коновальця було особисте спїлкування з молодими студентами пїд час прогулянок мїстом чи гостин удома. Перебування Є. Коновальця в Женевї супроводжувалося численними побутовими труднощами через недоброзичливу полїтику урядїв Польщї, СРСР та окремих кантонїв Швейцарїї. Попри зусилля «Полковника» надати родинї бодай мїнімальну стабїльнїсть і безпеку, вїн постїйно зїштовхувався з загрозами виселення, полїцїйним наглядом, інформацїйними кампанїями з дискредитацїї та юридичними проблемами щодо права на проживання. Цї обставини негативно позначалися не лише на його полїтичнїй дїяльностї, а й на морально-психологїчному станї, змушуючи вести скромне, ощадливе життя, обмежене в ресурсах, і постїйно реагувати на несприятливі й мїнливі обставини, якї не залежали вїд його волї.

Водночас, попри численнї полїтичнї переслїдування, матерїальнї проблеми й загрозу життю, Є. Коновалець зберїгав людянїсть, скромнїсть, чуйнїсть та емпатїю, був вїдкритим до спїлкування, особливо з молоддю, і демонстрував рїдкїсну здатнїсть поєднувати стратегїчне мислення з тон-

ким розумінням людських слабкостей. В очах сучасників «Полковник» поставав не як ідеалізований «диктатор», а як жива людина з радощами, щоденним турботами, хвилюваннями, постійними клопотами щодо особистої безпеки та безпеки родини, побуту й емоційної рівноваги.

У підсумку, через посилення політичного тиску з боку польського, радянського та женецького урядів перебування Є. Коновальця та його сім'ї в Швейцарії стало практично неможливим. Після серії інформаційних кампаній, наклепів у пресі та дипломатичних демаршів, а також після кількох спроб кантональної влади Женеві позбавити його права на проживання, Коновальці, за порадою італійських друзів, змушені були покинути Швейцарію і переїхати до Рима. Попри авторитарну політичну систему, з усіх країн Європи Італія, уряд якої був симпатиком щодо українського руху, стала найзручнішим місцем для тимчасового осідку українських емігрантів, що давало ОУН змогу діяти й зберігати тісні зв'язки з європейськими осередками української діаспори.

Баран, З. 2017. Участь родини Степана Федака в українському національно-визвольному русі. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. № 53. С. 213–231.

Бачина-Бачинський, Є. 1974. Євген Коновалець у Женеві: витяг із щоденника. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця. С. 701–745.

Бежук, О. 2015. Ольга та Євген Коновалець: взаємозумовленість фемінного та маскулітного. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Гендерні дослідження». № 1. С. 3–9.

Бойдуник, О. 1974. Як дійшло до створення Організації українських націоналістів. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця. С. 359–379.

Бойків, О. 1974. Моя співпраця з полковником. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця. С. 621–653.

Гаврилів, І. 2004. Євген Коновалець на чолі УВО-ОУН. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. Держава та армія. № 502. С. 71–79.

Галайко, Б. 2009. До питання створення Української військової організації. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 18. С. 389–395.

Дарованець, О. 2007. Організаційні початки УВО та формування її структури (1920–1922). *Український визвольний рух*. № 11. С. 5–60.

Дерев'яний, І. 2006. Проникнення та діяльність в ОУН агента ОГПУ-НКВД Павла Судоплатова. *Український визвольний рух*. № 8. С. 102–117.

Дерев'яний, І. 2013. *Сила волі. Євген Коновалець*. Львів: Часопис.

Кентій, А. 1998. Нариси історії організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України.

Ковальчук, М. 2006. Біля витоків УВО: військово-політична діяльність Є. Коновальця у 1920–1921 рр. *Український визвольний рух*. № 7. С. 5–78.

Ковальчук, М. 2010. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи.

Коляда, І. & Куцик, Р. 2022a. Євген Коновалець. Харків: Фоліо.

Коляда, І. & Куцик, Р. 2022b. Приватне життя Євгена Коновальця: кореляція особистого та політичного (1921–1930 рр.). *Вісник Черкаського університету*. Серія «Історичні науки». № 1. С. 95–105. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-95-105>

Коляструк, О. 2009. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія: в 2 ч. Ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України. С. 5–46.

Кузьмович, О. 2000. Про це і те. Нью-Йорк.

Кузьмович, О. 1980. Трагічний кінець — трагічного життя (В першу річницю смерті Ольги Коновалець). *Наше життя / Our Life*. № 6. С. 8–9.

Кучерук, О. 2011. Роттердам — 23 травня 1938 року (До річниці загибелі Голови ОУН Є. Коновальця). *Розбудова держави*. № 1–2. С. 103–119.

Кучерук, О., Черченко, Ю. & Ковальчук, М. 2024. Євген Коновалець. Історія нерозкритого вбивства. Київ: Віхола.

Кучерук, О. & Черченко Ю., упоряд. 2011. *Андрій Мельник. 1890–1964. Спогади. Документи. Листування*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги.

Маковецький, Я. 1974. Євген Коновалець у Швейцарії. 02.03.1930–08.06.1936 (з заповідань і документів). *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця. С. 755–784.

Мірчук, П. 1968. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. Т. 1: 1920–1939. Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: Українське Видавництво.

Надурак, Н. 2021. Роль Євгена Коновальця у створенні Галицько-Буковинського куреня січових стрільців та Української військової організації у відображенні української зарубіжної історіографії. *Новітня доба*. № 9. С. 120–133. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-120-133>.

Науменко, К. 2006. Царицинська доба Євгена Коновальця. *Український визвольний рух*. № 8. С. 11–23.

Питляр, О. 1974. Євген Коновалець в очах молодого студента. *Євген Коновалець та його доба*. Мюнхен: Видання фундації ім. Є. Коновальця. С. 746–754.

Рева, Н. 2011. Вбивство Євгена Коновальця в системі заходів радянських спецслужб проти українського визвольного руху. *Український визвольний рух*. № 16. С. 253–267.

Сватко, Я. 2006. Євген Коновалець — творець ОУН. Львів: Галицька видавнича спілка.

Хома, І. 2016. Євген Коновалець. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля.

Хома, І. 2018а. Євген Коновалець і Український студентський союз. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. № 1. С. 100–104.

Хома, І. 2018б. Євген Коновалець у Луцькому таборі для інтернованих (грудень 1919 — березень 1920 рр.). *Історико-культурні студії*. Вип. 5. Ч. 1. С. 43–46.

Хома, І. 2020а. Євген Коновалець і українська стрілецька бригада в Німецькому Яблонному. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. № 21. С. 257–268.

Хома, І. 2020б. Євген Коновалець і Всеукраїнська національна рада. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Серія Історія. № 4 (46). С. 43–56. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215310>.

Хома І. 2021. Євген Коновалець і «Молода Галичина». *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. № 34. С. 234–244. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-234-244>.

Хома, І. & Шевченко, М. 2021. Євген Коновалець і «Просвіта». *Новітня доба*. № 9. С. 264–273. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-264-273>

Шах, С. 1955. Львів — місто моєї молодости (Спомин присвячений Тіням забутих Львів'ян). Ч. I і II. Мюнхен: Християнський Голос.

Cerutti, M. 2010. Léon Nicole. *Dictionnaire historique de la Suisse (DHS)*. [Online]. Available at: <https://sal0.li/56f0966>

Baran, Z. 2017. Uchast rodyny Stepana Fedaka v ukrainskomu natsionalno-vyzvolnomu rusi [The Participation of Stepan Fedak's Family in the Ukrainian National Liberation Movement]. *Visnyk Lvivskoho universytetu*. Seriya istorychna. No. 53. PP. 213–231. [In Ukrainian]

Bachyna-Bachynskiy, Ye. 1974. Yevhen Konovalets u Zhenevi: vytyah iz shchodennyka [Yevhen Konovalets in Geneva: an Excerpt from the Diary]. *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia. S. 701–745. [In Ukrainian].

Bezhuk, O. 2015. Olha ta Yevhen Konovalets: vzaïmozumovlenist feminnoho ta maskulinnoho [Olha and Yevhen Konovalets: Interdependence of Femininity and Masculinity]. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya «Henderni doslidzhennia». № 1. S. 3–9. [In Ukrainian].

Boidunyk, O. 1974. Yak diishlo do stvorennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv [How the Organization of Ukrainian Nationalists Came to Be Created]. *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia. S. 359–379. [In Ukrainian].

Boikiv, O. 1974. Moia spivpratsia z polkovnykom [My Collaboration With the Colonel]. *Yevhen Konovalets ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia. S. 621–653. [In Ukrainian].

Havryliv, I. 2004. Yevhen Konovalets na choli UVO-OUN [Yevhen Konovalets Heads the UVO-OUN]. *Visnyk natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika»*. Derzhava ta armii. № 502. S. 71–79. [In Ukrainian].

Halaiko, B. 2009. Do pytannia stvorennia Ukrainskoi viiskovoi orhanizatsii [On the Creation of the Ukrainian Military Organization]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. № 18. S. 389–395. [In Ukrainian].

Darovanets, O. 2007. Orhanizatsiini pochatky UVO ta formuvannia yii struktury (1920–1922) [The Organizational Beginnings of the UVO and the Formation of its Structure]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 11. S. 5–60. [In Ukrainian].

Dereviani, I. 2006. Pronyknennia ta diialnist v OUN ahenta OGPU-NKVD Pavla Sudoplatova [Penetration and Activities in the OUN of the OGPU-NKVD Agent Pavel Sudoplatov]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 8. S. 102–117. [In Ukrainian].

Dereviani, I. 2013. Sylva voli. Yevhen Konovalets [Willpower. Yevhen Konovalets]. Lviv: Chasopys. [In Ukrainian].

Kentii, A. 1998. Narysy istorii Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv (1929–1941 rr.) [Essays on the history of the Organization of Ukrainian Nationalists (1929–1941)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].

Kovalchuk, M. 2006. Bilia vytkoviv UVO: viiskovo-politychna diialnist Ye. Konovaltsia u 1920–1921 rr. [At the Origins of the Ukrainian Military Academy: the Military and Political Activities of Ye. Konovaltsia in 1920–1921]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 7. S. 5–78. [In Ukrainian].

Kovalchuk, M. 2010. Na choli Sichovykh striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr. [At the Head of the Sich Riflemen. Military and political activities of Yevhen Konovaltsia in 1917–1921]. Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yurii Lypy. [In Ukrainian].

Koliada, I. & Kutsyk, R. 2022a. *Yevhen Konovalets*. Kharkiv: Folio. [In Ukrainian].

Koliada, I. & Kutsyk, R. 2022b. Private Life of Yevhen Konovaltsia: Correlation of Personal and Political (1921–1930). *Visnyk Cherkaskoho universytetu*. Seriya «Istorychni nauky». № 1. S. 95–105. <https://doi.org/10.31651/2076-5908-2022-1-95-105>. [In Ukrainian].

Koliastruk, O. 2009. Teoretyko-metodolohichni aspekty vyvchennia povsiakdennoho zhyttia [Theoretical and Methodological Aspects of Studying Everyday Life]. *Narysy povsiakdennoho zhyttia radianskoi Ukrainy v dobu nepu (1921–1928 rr): Kolektyvna monohrafiia* v 2 ch. Ch. 1. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. S. 5–46. [In Ukrainian].

Kuzmovych, O. 2000. About This and That. Niu-York. [In Ukrainian].

Kuzmovych, O. 1980. Trahichnyi kinets — trahichnoho zhyttia (V pershu richnytsiu smerti Olhy Konovaltsia) [A Tragic End — a Tragic Life (On the First Anniversary of Olga Konovalts' Death)]. *Nashe zhyttia / Our life*. № 6. S. 8–9. [In Ukrainian].

Kucheruk, O. 2011. Rotterdam — 23 travnia 1938 roku (Do richnytsi zahybeli Holovy OUN Ye. Konovaltsia) [Rotterdam — the 23-rd of May 1938 (In the Name of the Head of OUN Yevhen Konovalts' Death Anniversary)]. *Rozbudova derzhavy*. № 1–2. S. 103–119. [In Ukrainian].

Kucheruk, O., Cherchenko, Yu. & Kovalchuk, M. 2024. Yevhen Konovalts. Istoriia nerozkrytoho vbyvstva [Yevhen Konovalts. The Story of an Unsolved Murder]. Kyiv: Vikhola. [In Ukrainian].

Kucheruk, O. & Cherchenko Yu., comps. 2011. *Andrii Melnyk. 1890–1964. Spohady. Dokumenty. Lystuvannia* [Andrii Melnyk. 1890–1964. Memories. Documents. Correspondence]. Kyiv: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. [In Ukrainian].

Makovetskyi, Ya. 1974. Yevhen Konovalts u Shveysarii. 02.03.1930–08.06.1936 (z zapodan i dokumentiv) [Yevhen Konovalts in Switzerland. 02.03.1930–08.06.1936 (from Notes and Documents)]. *Yevhen Konovalts ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia. S. 755–784. [In Ukrainian].

Mirchuk, P. 1968. Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv. [Essay on the History of the Organization of Ukrainian Nationalists]. T. 1: 1920–1939. Miunkhen; London; Niu-York: Ukrainske Vydavnytstvo. [In Ukrainian].

Nadurak, N. 2021. Rol' Yevhena Konovaltsia u stvorenni Halyts'ko-Bukovyns'koho kurenia sichovykh stril'tsiv ta Ukrain's'koi viiskovoï orhanizatsii u vidobrazhenni ukrain's'koi zarubizhnoi istoriografii [The Role of Yevhen Konovalts in Creating the Halychyna-Bukovyna Battalion of the Sich Riflemen and the Ukrainian Military Organization in the Reflection of Ukrainian Foreign Historiography]. *Novitnia doba*. № 9. S. 120–133. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-120-133>. [In Ukrainian].

Naumenko, K. 2006. Tsarytsynska doba Yevhena Konovaltsia [The Tsaritsyn Era by Yevhen Konovalts]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*. № 8. S. 11–23. [In Ukrainian].

Pytliar, O. 1974. Yevhen Konovalts v ochakh molodoho studenta [Yevhen Konovalts in the Eyes of a Young Student]. *Yevhen Konovalts ta yoho doba*. Miunkhen: Vydannia fundatsii im. Ye. Konovaltsia. S. 746–754. [In Ukrainian].

Reva, N. 2011. Vbyvstvo Yevhena Konovaltsia v systemi zakhodiv radianskykh spetssluzhb proty ukraïnskoho vyzvolnoho rukhu [The Murder of Yevhen Konovalts Was Part of the Soviet Secret Services' Seasures Against the Ukrainian Liberation Movement]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh: naukovyi zbirnyk*. № 16. S. 253–267. [In Ukrainian].

Svatko, Ya. 2006. Yevhen Konovalts — tvorets OUN [Yevhen Konovalts — the Creator of the OUN]. Lviv: Halytska vydavnycha spilka. [In Ukrainian].

Khoma, I. 2016. Yevhen Konovalts. Kharkiv: Klub Simeinoho Dozvillia. [In Ukrainian].

Khoma, I. 2018a. Yevhen Konovalts i Ukrainskyi studentskyi soïuz [Yevhen Konovalts and «Ukrainian Student Union»]. *Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Ceriia: Istoriia. № 1. S. 100–104. [In Ukrainian].

Khoma, I. 2018b. Yevhen Konovalets u Lutskomu tabori dlia internovanykh (hruden 1919 — berezen 1920 rr.) [Yevgen Konovalets in the Lutsk Camp for the Internists (December 1919 — March 1920)]. *Istoryko-kulturni studii*. № 5. Ch. 1. S. 43–46. [In Ukrainian].

Khoma, I. 2020a. Yevhen Konovalets i ukrainska striletska bryhada v Nimetskomu Yablonni [Yevhen Konovalets and Ukrainian Rifle Brigade in German Yablonne]. *Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*. № 21. S. 257–268. [In Ukrainian].

Khoma, I. 2020b. Yevhen Konovalets i Vseukrainska natsionalna rada [Yevhen Konovalets and the All-Ukrainian National Council]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyt'skoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Seriya Istoryia*. № 4 (46). S. 43–56. <https://doi.org/10.24919/2312-2595.4/46.215310>. [In Ukrainian].

Khoma I. Ya. 2021. Yevhen Konovalets i «Mola Halychyna» [Yevhen Konovalets and the «Moloda Halychyna»]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. № 34. S. 234–244. <https://doi.org/10.33402/ukr.2021-34-234-244>. [In Ukrainian].

Khoma, I. & Shevchenko, M. 2021. Yevhen Konovalets i «Prosvita». [Yevhen Konovalets and the «Prosvita»]. *Novitnia doba*. № 9. S. 264–273. <https://doi.org/10.33402/nd.2021-9-264-273>. [In Ukrainian].

Shakh, S. 1955. Lviv — misto moiei molodosty (Spomyn prysviachenyi Tiniam zabutykh Lvivian) [Lviv is the City of My Youth (A Memoir Dedicated to the Shadows of Forgotten Lvivites)]. Ch. I i II. Miunkhen: Khrystyianskyi Holos. [In Ukrainian].

Cerutti, M. 2010. Léon Nicole. *Dictionnaire historique de la Suisse (DHS)*. [Online]. Available at: <https://salo.li/56f0966> [In French].